

BÉL MÁTYÁS ÉS A MAGYAR
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNY

„A magyar nép dicsőségéhez tartozik, hogy több nyelvet szokott anyanyelvként használni. A magyaron és latinon kívül ugyanis, mely itt a nép között is megszokottá vált, a szlovák és a német már az ősi időkben polgárjogot nyert.” Ezekkel a mondatokkal kezdődik Bél Mátyás 1718-ban megjelent¹ német nyelvtana; mai fül számára olyan meglepőnek ható közléssel, hogy mindenekelőtt biztosítanom kell az olvasót: nem a fordítás hibája miatt szokatlan. A „dicsőség” a latinban „decus”, a „magyar nép” „gens Hungarica”, az „anyanyelv” az akkori szóhasználatnak megfelelően „lingua vernacula”: félreértés tehát a legfontosabb helyeken nincsen. A gondosan megfogalmazott tartalom, vagyis a „magyar nép” többnyelvűsége és ebben felfedezett dicsősége az, ami további magyarázatra szorul, ennek pedig első lépése nem lehet más, mint annak tényszerű megállapítása, hogy Bélnek az idézet tanúsága szerint teljesen más fogalmi voltak a magyar népről és hazájáról, Magyarországról, mint nekünk, nem kevésbé mások a magyarországi nyelvekről és ezeknek egymáshoz való viszonyá-

¹ *Matthiae Belii Institutiones linguae Germanicae*. In gratiam Hungaricae inventivtis edidit, atque de linguae Germanicae et Slavicae in Hungaria ortu, propagatione et dialectis praefatus est. Levtschoviae. Typis Brewarianis 1718. Svmty philotevtonvum, 5: „Pertinet illud ad gentis Hungaricae decus, quod ea linguis pluribus, tamquam vernaculis, vti consuevit. praeter Hungaricam enim et Latinam, quae hic vulgo etiam, familiaris est; Slavicam, et in primis Germanicam, antiquis iam temporibus, ciuitate donauit.”

ról, ugyancsak mások a latinról, amelyet „familiaris” jelzővel illet, s ha már arról beszél, hogy „a szlovák és a német már az ősi időkben polgárjogot nyert”, nyilvánvaló, hogy történetük-ről is megvoltak a maga elképzelései. A mai fogalmak és a Bél által vallottak eltéréseinek láttán elég világosan kitűnik, hogy nehéz lenne a háromszáz éve született tudós polihisztnak az irodalom- és a nyelvtudományról vallott nézeteit ismertetni mindaddig, míg legalább futólag fel nem vázoljuk a mai formáktól lényegesen elütő felfogásának hazai és külföldi hátterét.

A latinul írott, két mondat erejéig idézett német grammatika Bél Mátyás eredeti szándéka szerint nem azért készült, hogy Magyarország lakosai Ausztria vagy a Birodalom nyelvét tanulják meg a latin közvetítésével, hanem hogy a magyarországiak, a „gens Hungarica” tudjon érintkezni egymással. Az akkori gyakorlati igényeket, a magasabb társadalmi rétegek szokásait ismerő, azokat racionalizálni és magasabb szintre emelni akaró tudós arra szánta ugyanis, hogy a nyelvtanulás céljából ősi szokás szerint iskoláról iskolára, városról városra vándorló diákok ne a helyi dialektust tanulják meg, hanem azt a kiművelt idiómát, amit a szerző helyileg Szászország közepén vélt a maga genuin mivoltában felfedezni, latinul imperialis lingua Germanicának, németül hochdeutsche Sprachének nevezett.² A német grammatika latin nyelve ezek után egyedül azzal magyarázható, hogy Bél olyan magyar és szlovák anyanyelvű fiatalembereknek – köznemesi származásúaknak és polgárfiaknak – szánta könyvét, akik iskolai tanulmányaik során latinul már megtanultak. Ugyanezzel a hazai közönséggel függ össze a nyelvtan nemzetközileg is számon tartott érdeme: az ti., hogy Bél a helyes nyelvhasználaton túl kiejtési szabályokra is tanította növendékeit.³

²I. m. 15 (§. IX.).

³Schwartz Elemér: *Bél Mátyás német helyesolvasási szabályai*. EPhK, 1943. 76–79.

Ugyanez a Bél Mátyás *Der Ungarische SprachMeister* címmel egy németeknek szóló, tehát németül írott magyar grammatikát publikált⁴ 1729-ben, az akkor folyó országgyűlés idején, éppen Szent László napján keltezett előszava szerint azon német anyanyelvűek számára írta, akiket rokoni kapcsolat, hivatali kötelesség vagy más okok hoztak Magyarországra; távolabbi célja az volt vele, hogy a két szomszédos nép kapcsolatát segítse. E gondolatot az előszó elején egy Augustinus-idézettel,⁵ a végén német szövegbe iktatott, következő magyar mondattal juttatta kifejezésre: „Áldja 's-egyesítse Isten, a' Német és Magyar Nemzetet!” Hogy aztán a Magyarországra vetődött német közönséget milyennek képzelte, a kis kötet függelékében közölt beszédgyakorlatokból derül ki, amelyekben az úrhölgyet délelőtt tízkor kelti fel álmából szobalánya, – az előző napon ugyanis késő estig vendégei voltak, – a szobalány adja neki a tiszta inget, a nyakravaló keszkenőt, az alsó köntöst, a vállat, az abroncsos és a felső szoknyát, ő „ülteti fel” fejrevalóját, – s úgy látszik, ugyanezen réteg szokásaira jellemző, hogy a nagyszónynak csak a felöltözés után jut eszébe – a mosdás.⁶

A *Der Ungarische SprachMeister* az első külföldiek számára írott magyar nyelvkönyv, melyet ma terjedelménél fogva afféle turisták számára szerkesztett segédletnek nézne az ember. Az egyébként praktikus gondolkodású szerző a német nyelvtanhoz hasonlóan ennek az előszavában elhelyezett egy manapság ugyancsak meglepő elképzelést: azzal a jámbor óhajjal bocsátotta ugyanis útjára, hogy Németország belsejében úgy beszél-

⁴ *Der Ungarische SprachMeister Oder / Kurtze Anweisung Zu der Edlen Ungarischen Sprache / Nebst einem Anhang von Gesprächen. Der Hoch-Löblichen Deutschen Nation, Zum Nutz / und Dienste / guthetzig gestellet / Von Meliboeo. Preßburg / bey Johann Paul Royer / Auf Kosten eines guten Freundes Im Jahr / 1729.*

⁵ *De civitate Dei* 29, 7; ugyanezzel kezdődik a Pavel Doležal nyelvtana elé írott előszó. (L. alább.)

⁶ *Der Ungarische SprachMeister.* 70–72.

jék majd a magyart, ahogy a németet Magyarországon az Osztrák Ház örökös uralma idején, vagyis a Pragmatica Sanctio elfogadása után.⁷

E furcsán ható gondolatok, amiket nem annyira aránytévésztésnek, hanem inkább a 18. század első évtizedeire jellemző mentalitás jelének lehet tartani, idővel lekoptak a könyvekről. A latinul írott német nyelvtant egy közelebbről ismeretlen C.A. Körber átdolgozta és Halléban jelentette meg az ottani (vagy más német egyetemeken tanuló) fiatal magyar arisztokraták és nemesurak használatára. Azonos impresszummal két eltérő lapszámú kiadása ismert: ez a tény egyrészt népszerűségének tulajdonítható, másrészt – a történeti viszonyokat ismerve – azt a gyanút kelti, hogy valamelyik változatot nem Halléban, hanem hamis impresszummal Magyarországon adták ki nyomtatásban.⁸

Bél Mátyás a harmadik magyarországi főnyelvért azzal tette meg a magáét, hogy 1746-ban előszót írt a szakolcai származású, más műveinek tanúsága szerint az akkori hazai állapotoknak megfelelően többnyelvű Pavel Doležal *Grammatica Slavico-Bohemicája* elé. Bőven leírta benne a szláv nyelvekről és történetükről vallott nézeteit, sok tekintetben támaszkodva Johannes Christophorus de Jordan, a bécsi cseh kancellária tisztviselőjének néhány évvel korábban megjelent munkájára, és hosszasan dicsérve a szláv nyelvek ősiségét, elterjedtségét, szépségét és kiművelt voltát.⁹ – Mivel azonban a német grammatika

⁷I. m. *Vorrede*. §. VI.: „die Ungarische / durch Errichtung eines für beyde Nationen höchst-erspr3lichen Commercii / dermahleins in dem tiefsten Deutsch-Land möge geredet werden.”

⁸*Institutiones linguae Germanicae*. Halae, 1730. – Szigeti Ilona: *Bél Mátyás magyar nyelvtana*. Bp. 1918; MKsz, 1955, 125–126.

⁹*Grammatica Slavico-Bohemica*, in qua, praeter alia, ratio accvratæ scriptionis et flexionis . . . demonstratur, vt et discrimen inter dialectvm Bohemorm et cvltiorvm Slavorum in Hvngaria insinuatur; . . . Quae, tum modum multiplicandi vocabula per motionem, derivationem compositionemque; tum quaedam ad elegantiam sermonis spectantia, cvm

idézett passzusa szerint a hazai nyelveket rangban mind megelőzi a latin, arra kell még röviden megfelelni, hogy mit gondolt Bél a latinról, amely akkoriban még általában a magasabb tudományok nemzetközi nyelvének számított.

A válasz azzal kezdhető el, hogy a 18. század elejének magyarországi latinsága korántsem volt egységes, és nem is pusztán a nyelvi ismeretek vagy az iskolázottság foka szerint tagolódott hazai deákságra és kiművelt, nemzetközileg használható latinra. A kettőnek alapvető különbsége jó félszázad múlva mérhető le igazán, amikor a latin egyeduralma a magas tudományokban gyakorlatilag már megszűnt, és a magyarországi tudósok – egy bizonyos átmeneti szakaszban – a latin mellett egyre inkább németül és franciául írtak, vagy nemzeti nyelvüket próbálták kifejleszteni, és amikor még Berzeviczy Gergely teljes tudatossággal választotta *A magyarországi parasztok állapotáról és jelleméről* írott könyve nyelvének a mindenki által érthető hazai latint.¹⁰ Bél a kiművelt latint kívánta megreformálni, és mindent összevéve éppen az ő és mások valamivel későbbi keletű törekvéseinek megvalósulásával lépett a magyarországi latin literatúra hosszú fejlődésének stílustörténetileg is utolsó szakaszába, majd a lassú elhalás korába.

Bél kezdeményezésének lényege véleményem szerint nem más, mint a szerző latin nyelvtanának előszavában (1717) a Comenius nevéhez fűzött és romlottnak tartott latinság visszaszorítására¹¹ és annak az újnak a meghonosítására irányuló

Catonis dystichis, exhibit: . . . Praefatvs est Matthias Belivs. Posonii, 1746. – Joannes Christophorus de Jordan: *De originibus Slavicis*. I–II. Vindobonae, 1744–45.

¹⁰ Berzeviczy Gergely: *De conditione et indole rusticorum in Hungaria*, (Lőcse 1806) I. 56–58. Gaál Jenő régi fordítását Zsigmond Gábor jelentette meg újból: Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Bp. 1979. 412–415.

¹¹ Grammatica Latina facilitati restitvta. Hoc est, praecepta . . . ad modum . . . Christophori Cellarii . . . adornata . . . In vsum discentium

törekvés, amelynek egyik fő képviselője az említett forrás szerint a tudós hallei professzora, Christophorus Cellarius,¹² a másik Daniel Georg Morhof. Az első tudomásom szerint már csak tankönyvíróként ismeretes, a másik két fontos és terjedelmes művével, a *Polyhistor litterariusszal* és német poétikájával. Az elsőt elég gyakran emlegetik, de már csak terjedelme miatt sem olvassák, bár Csokonai még felütötte 1732-i lübecki kiadását, amikor az *Anakreoni dalok* előszavát írta; a másik könyv a német barokk kutatóinak kötelező olvasmánya.¹³ Az említett szerzők szerint az előző kor stílusa azért rossz, mert a túlzó képhalmozás és a dagályosság jegyeit viseli magán. Morhof ezzel szemben – francia hatásra – mérsékletet hirdetett, – kereken kimondva a szót, klasszicizált. A tisztaság és a világosság az eszménye, de ennek, mint könyvében mondja, nem szabad odáig vezetnie, hogy minden metaforát kerüljünk. A beszéd költői legyen, mert különben földön csúszik, nincsen, ami felemelje, s a használt metaforák ne legyenek köznapiak sem. A klasszicizálással kapcsolatos Morhof lesújtó ítélete a 17. század végén még javában divatozó anagrammáról, amely szerinte „nyomorúságos elmeszülemény”, és nem éri meg, hogy foglalkozzanak vele; ugyanezért nézi le az akrosztichont és más formajátékokat, amelyek nehezen lefordítható német szava szerint a „Münchgalantereit” körébe tartoznak: unaloműzésre jők ugyan, de rossz mesterkedésnél többre nem becsülhetők.¹⁴

concinnauit et praefatus est Matthias Bel, Levtschoviae 1717, előszó, §. 5–7.

¹² Christophorus Cellarius tankönyveit Bél hozta be Magyarországra. (MKsz 1955, 123–125.)

¹³ *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie*. Kiel, 1682; az alábbiakban a Lübeck–Frankfurt 1700-i kiadást idézem.

¹⁴ Sigmund von Lempicki: *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Göttingen, 1920. 150–171; – Bruno Markwardt: *Geschichte der deutschen Poetik* I, Berlin, 1958. 226–240. – Manfred Windfuhr: *Die barocke Bildlichkeit und ihre Kritiker*. Stuttgart, 1966. 400–437. – Morhof: i. m. 142–143

Bél Mátyás hasonló indítékú, csakhogy latinban tervezett klasszicizálásának kétségbe nehezen vonható bizonyítékai vannak. Ilyen például a *Notitia* I. kötetének előszavában az a részlet, amelyben saját stílusát jellemezte:

„Semmit sem kerülök jobban, mint a mesterkélt beszédet, de semmin nem is dolgozom szívósabban, mint hogy ne átvitt értelmű szavakkal beszéljek, és szavaim úgy legyenek összerakva, hogy maradéktalanul kifejeződjék bennük a dolgok természete. Emiatt kellett gyakran olyan szavakat használnom, amik lépten-nyomon nem fordulnak elő, de tudomásom szerint tiszták, és olyan forrásokból származtak, ahonnan a dolgok természete szerint folytak.”¹⁵

Mesterkélt beszéddel a latin „adfectata oratio”-t próbáltam visszaadni. Az adfectatio Quintilianusnál a retorika eszközeinek túlzásba vitt alkalmazása, ami az antik szerző szerint a iudicium hiányának jele és az eloquentia legrútabb hibája; az adfectata oratio Bélnél emiatt értelmezhető a barokk dagályosság kritikájának. A nem átvitt értelmű szavakkal a verba propriae significationis-t kíséreltem meg magyarra áttenni. Voltaképpen arról beszél itt Bél, hogy ő a szavakat eredeti (és nem átvitt) értelemben kívánja használni. Az a megjegyzés végül, hogy ritka, de jó írónál előforduló szavakat alkalmaz, a lexikális inopiára vonatkozhat; nem annyira a régi latin nyelv szegénysége miatt, hanem mert modern fogalmakat kellett klasszikus latinsággal kifejeznie.¹⁶

Bél latin nyelvének e néhány döntő fontosságú vonása a nyilatkozatokból világosan kimutatható, és stílustörekvéseinek korábban is ismert sajátosságai az említett szempontok szerint világosabban értelmezhetők, mint korábban. A Nova Posoniensia című, iskolák számára kiadott latin újságjának célja

(a franciákról); 594–597 (a barokk dagályosság kritikája); 599–600 (a metaforákról); 697–700 (anagramma, akrosztichon).

¹⁵*Notitia Hvngariae novae* I. Viennae Avstriae, 1735. Praefatio, §. VIII.

¹⁶Heinrich Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik* I–II. München, 1960. §. 1064, 1073; §. 532–536.

ugyanis a fentiek szerint még egyértelműbben a modern idők okozta inopia verborum megszűntetése a klasszicizálás jegyében. Ugyanide tartoznak Castello-kiadásai, Bél az ő javított, klasszicizáló átfogalmazásában adta ki Kempis középkori művét, a *Krisztus követését*, az ő fordításában az Újtestamentumot és egyes ószövetségi könyveket.¹⁷ Így írta meg végül 1728-ban kiadott imádságos könyvét, melynek előszavában arra céloz a tekintélyes Ioannes Franciscus Buddeus jénai egyetemi tanár, hogy a könyv stílusa „cultior”, vagyis választékos, megfelel az új ízlésnek, s ez nem méltatlan a szent tárgyhöz sem, mert felkelti a kegyesség érzését.¹⁸

Az elemzett néhány nyilatkozat, a külföldi minták és források szerint Bél stílustörekvései mindenképpen a klasszicizálás, még pontosabban ennek Gottsched előtti korszakában helyezhetők el. Teljesen más kérdés, hogy az említett és az itt szóba nem hozott nyilatkozatoknak mennyiben felel meg Bél stílusa: erről egyelőre kutatások híján (pusztán benyomások alapján) beszélni nem lehet. Ugyancsak más kérdés, hogy a teoretikus szférában hirdetett és vállalt elveket megpróbálta-e a tudós az általa ismert és használt magyarországi népnyelvekben alkalmazni. Az eléggé nyilvánvaló, hogy a klasszicizálást elvben mindhárom nyelvben érvényesíthette, és nagyon valószínű, hogy a latin alapján feltételezhető népnyelvi stílustörekvések a három hazai nyelv kezelésében együttesen megfigyelhető klasszicizálás alapján értékelhetők igazán. Hogy a szlovákban mit kezdett vagy végzett el, eldönteni nem feladatomban; mint-hogy magyar és német stílusával eddig biztosan senki nem fog-

¹⁷ *Thomae a Kempis De imitando Christo libri tres*. Sebastianus Castellio latinitate puriore donauit . . . Lipsiae 1725. – *Novvm Iesv Christi Testamenvm*, Sebastiano Castellione interprete . . . Accessit Matthiae Belii Paraenesis ad stvdiosam Iwentvtm. Lipsiae, 1724. – *Ethica Davidico-Salamonea* . . . Ex interpretatione Sebastiani Castellionis in vsum iuuentutis edidit . . . Matthias Belivs Lipsiae, 1724.

¹⁸ *Praeces Christianae* . . . accessit praefatio Io. Francisci Bvddei . . . Lipsiae, 1728.

lalkozott, ebben a kérdésben is pontosan oda jutunk, mint Bél latin stílusának vizsgálatánál, vagyis a kutatások teljes hiányára. Ha mégis hozzá kell szólni a magyar stílus klasszicizálásának kérdéséhez, egy 1708-ból származó verse két strófájának idézésével tehetem, amit egy Halléban elhunyt magyarországi diák halálára írt:

Jaj emberi nemnek nem kedvező halál!
Éles kaszád meg sért, valakit hol talál!
Im kedues társomra véletlenül szállál!
Jaj te ifjakkal rutul bánó halál!

De im el indultál más és jobb hazába,
S-már-is örvendőzől örök boldogságba;
Holott még én szegény ez álnok világba,
Foháskodván élek sok epezttö búba.¹⁹

Aki a korszak halotti búcsúztatóiból akár csak néhányat is olvasott, első hallásra megállapíthatja, hogy az idézett versszakokban egyetlen sor, egyetlen jelző sincsen, amit az akkoriban divatos frazeológia kombinációjával más szerző le nem írhatott volna: a halál – kaszál – szókapcsolat (és rím) tehát megszámlálhatatlanul sok helyen és variánsban fordul elő, az „örök boldogság” előzményeinek a középkor elejéig kell visszanyúlniuk, az „álnok” világ és az „epezttö” bú szerkezetek pedig valószínűleg a kor általánosan használt fráziskincsébe, az állandó jelzők kategóriájába sorolhatók egyszer.

Az elmondottakból az tűnik ki, hogy Bél a vulgáris nyelveket még eléggé vallásos keretben, és a hagyományos intézményrendszeren belül maradvá fogta fel, de a gyakorlatban lényegesen újat is hozott. Latin nyelvtanának előszavából a következőket lehet megállapítani illetve idézni: a hallei iskolák Cellarius németül írott latin nyelvtanát használták; kitűnő

¹⁹ Szent-Iványi Béla: *Bél Mátyás első nyomtatványa és ifjúkori többnyelvű alkalmi versei*. ItK, 1960. 233–234.

eredményt azért értek el vele, mert a grammatikát nemzeti nyelv segítségével lehetett belőle elsajátítani. Bél ugyanezt a Cellarius-tankönyvet vezette be besztercebányai iskolájába:

„De a grammatika javítása alatta maradt a várakozásnak és a kívánalmaknak; akár azért, mert a régieket eltörölni és újakkal helyettesíteni fáradságos is, és sok ellenszenv is kíséri, akár mert a túlságosan is vegyes ifjúságot – az iskolában voltak ugyanis németek, magyarok, szlovákok, horvátok – aligha lehetett volna egy és ugyanazon, mégis mindenki számára anyanyelvű grammatikushoz irányítani. Közben voltak nemesi születésű ifjak, akik magánúton, az én általam előre megmutatott és tudós férfiak által helyeselt módszerrel új útra léptek a latin nyelv tanulásában, s egyáltalán nem megvetendő sikerrel. Persze eredményesebb és sokkal kényelmesebb lett volna az, ha Cellarius (németül írt) grammatikáját magyarázat nélkül megértik.”²⁰

Bél Mátyás végül azért adott ki latinul írott latin nyelvtant, mert ugyanazon grammatika három, sőt négy nyelvű kiadása megfelelő nagyságú közönség hiányában lehetetlennek bizonyult. Tény azonban, hogy a nemesi születésűeknek és a magántanítványoknak készült vulgáris nyelvű tankönyv, mégpedig az amúgy is meglévő német mellé természetesen magyarul és szlovákul.²¹ Tudtom szerint a magyar változat feldolgozatlan, és úgy gondolom, hogy a kettőt egymás mellett lenne érdemes egykor kiadni.

Bél Mátyás magyarul és szlovákul írott latin nyelvtanaival haladt túl a Comenius-korszak tankönyvein, s ez az, ami miatt munkássága a magyarországi nyelvek történetében különös figyelmet érdemel. Nem arról van szó, hogy a latin ars epistolandi mellett különböző iskolák adottságai és szokásai szerint korábban nem lehetett például a kor fogalmai szerint elegáns magyar, szlovák vagy német levelezést tanulni, talán ugyanott egyszerre több nyelven is. Ami új, az a latin grammatika kíséretében érvényesülő nyelvhelyességi szempont, ami viszont nem

²⁰ *Grammatica latina*. Előszó, §. 8.

²¹ Csonka kézirataik az esztergomi főegyházmege könyvtárában találhatóak Hist. I. bbb. és Hist. IV. h. jelzet alatt.

más, mint az akkoriban valószínűleg gyakori nyelvkeverés elítélése, a dialektusok számon tartása (a németben és a szlovákban), s ezen kívül az a tanács még, hogy az idegen szavakat lehetőleg kerülni kell.²² Az utóbbi két szempont nyilván németből került át, vagy legalábbis német törekvések segítették Bélt a jelenségek felismerésében; az elsónél a tények itthoniak, az egyes nyelvek geniusának megőrzésére hangoztatott jótanács viszont külföldi eredetűnek látszik.

Hazai előzmények és külföldi minták egyformán hatottak Bél nyelvtörténeti érdeklődésére. A német és a szlovák nyelv történetéről már korábban méltatott előszavaiban írt; most pótlólag azt kell megemlíteni, hogy a magyar nyelvről és történetéről mindkét másik nyelvnél bővebben kívánt értekezni, és a nagy tudós ma legtöbbre értékelt munkájának, a *Notitia*-nak első körvonalai egy magyar nyelvtörténeti munkából vehetők ki először. Tervezete 1713-ban jelent meg,²³ két könyve – bibliai allúzióval – a genesist és az exodust foglalta volna magában. Az előirányzott, könyvenkénti tíz fejezetből mindössze egy készült el és jelent meg 1718-ban, a hun-szkita rovásírásos irodalomról szóló; a többi töredékben vagy az anyaggyűjtés stádiumában maradt. Az egész mű alapja az az akkor már félévezredes történeti tévedés lett volna, hogy a hunok és magyarok azonosak, de ha most csak erről lehetne beszélni, legfeljebb elnézést kérő szavakat kellene keresni az egyébként nagyra tartott szerző mentegetésére. A tudománytörténetben azonban a magukat makacsul tartó tévedéseknek is megvan a históriája, s ez különösen akkor érdemel figyelmet, ha végső szakaszát éli, és már viták alakulnak ki az újabb felfogással szemben. Bél Mátyás hun–magyar koncepciója a kérdés történetének ebbe a szakaszába esik.

²² Pl. Pozsony megye leírásában a magyar nyelvről: *Notitia* I, 50. – *Instivtiones lingvae Germanicae*. Előszó, §. IX.

²³ *Historiae lingvae Hvyngaricae* libros dvos Genesin et Exodvm edere parat vtqve ervditi patriae viri . . . symbola sva conferre velint, obnixerog Matthias Belivs. Berolini (1713).

A magyar polihisztor koncepciójának kialakítására a korábbi magyar szakirodalomból Komáromi Csipkés György *Hungaria illustrata* c. nyelvtana, legfőként azonban Otrokocsi Fóris Ferenc *Originese* (1693) hatott.²⁴ Az utóbbi református pap-író, akit hite miatt gályarabságra ítélték, szabadulása után Angliában és Hollandiában egyetemi körök támogattak, s aki utóbb általános megdöbbenésre katolizált és Nagyszombatban telepedett le, felületesség lenne dilettáns, nyelvészkedő teológusként elintézni; még akkor is, ha mindenfajta ún. „déli-bábos” nyelvészkedésnek ő az ősapja. Az való igaz ugyanis, hogy számlájára írhatók olyan elképzelések, mint a hunok görögországi (I. 336), a magyarok indiai jelenlétének feltételezése (I. 355–56), az amazonok „Amaz Azzon” etimológiája (II. 302) és sok más szörnyszülött, de mind e képzelgésnek megvan a maga történeti helye. Áttérése miatt elhamarkodott lenne opportunistá konvertitának is bélyegezni, ha a 17. század végi, Európa-szerte ismert unionista törekvésekre gondolunk.

Addig, míg teljes munkásságát fel nem dolgozza valaki, legyen elég itt annyit mondani róla, hogy mint ember kétségtelenül egzaltált volt, s azt hitte például, hogy műveit, a magyarok eredetéről szólót is, Isten különös gondviseléséből és sugallatára írja. Mind ennél fontosabb azonban most számmunkra, hogy e teljesen vallásos felfogással ma merőben világiaknak ismert célokot akart elérni: megszabadítani a magyarokat a barbárság külföldön sokat hangoztatott vádjától és a héber rokonítás által emelni a nép és nyelv tekintélyét;²⁵ sőt arra is gondolt, hogy a külföldimádat nem éppen hasznos a

²⁴ *Origines Hungaricae*; sev, liber, Quo vera nationis Hvngricaricae origo et antiquitas, e veterum monumentis et linguis praecipvis, pandvntur. I–II. Franequerae, 1693.

²⁵ *Praefatio* IV–V, XV. Innen származik az a Bélnél is előforduló gondolat, hogy az Ószövetség egyes helyeit a magyarból lehet magyarázni (XXVI–XXVII). Otrokocsi nyelveműelő szándéka: XXXVI–XXXVII.

nemzeti öntudat emelésére.²⁶ Otrókoci Fóris Ferenc még teljesen vallásos gondolkodással válaszolt a korai polgári tudomány kihívására, és a kritika nem is maradt el. Johann Georg Eccard, Leibniz titkára disszertációt írt az *Origines* ellen, s ebben a héber–hun–magyar rokonítás helyett a finnugor nyelvhasonítást ajánlotta. Czvittinger a *Specimenben* (1711) ismertette a dolgozatot, de úgy látszik, itthon nem nagyon vált ismertté, mert Bél német nyelvtanának előszavában még nem tudta eldönteni, mit érnek a német tudós érvei.

Ez az egyik fonál, amit a fiatal Bél kezébe vett. A másik az evangélikusok egyház- és irodalomtörténetírási hagyománya, amely akkor már túlemelkedett a szűk egyházi korlátokon. Így kerülhetett egymás mellé az 1713-as tervezetnek megfelelően, és Bél hagyatékának tanúsága szerint egy 600 szóból álló héber–kald–szir–arab etimológiai szótár és a magyar bibliafordítások, nyelvtanok, szótárak és a magyar költészet története, s ugyancsak az újabb időkre mutat már a jövevényszavak tervezett feldolgozása. Bél a magyarországi népek viszonyát is reálisabban látta, mint Otrókoci. Ennél a „gens Hungarica” azért alkot egységet, mert minden hazai nép szkíta eredetű: Bél – történetüket és nyelvüket összehasonlíthatatlanul jobban

²⁶ Otrókoci kulcsmondatai Magyarország valamint Erdély karaihoz és rendeihez, nemkülönben az egész nemzethez (universae . . . nationi Hungaricae) intézett ajánlásában olvashatók: „Deus unumquemque vestrum . . . per hoc excitet, ad sublimiores in afflictata natione Hungarica scientias in Dei gloriam et Ecclesiae bonum, cum indefessa industria excolendas et promovendas: ut qui videatis in his Originibus, ita nos esse Barbaricae originis, ut tamen antiquissimos ante Barbarismum majores, multifaria rerum peritia claros in utroque sexu habuerimus. . . . Hac via unica remedium afferetis nostrae juventuti, ne deinceps more hactenus consueto, exotícis tantum inhiant, quibus ditentur, et alienis justo plus admirentur labores, (salva interim semper ac multo magis dehinc, peregrinatione ad externos studiorum et experiantiae causa,) quasi Deus et natura longe parcius ipsis quam illis, dotes ingenii distribuisset. (Dedicatio* 5r-v.) –

ismerve – a fő összetartó erőt a hosszú együttélésben és az érvényes társadalmi-állami rendben látta. Ami pedig a legfontosabb: Bél tudományt akart művelni, és semmiképpen nem a vallási egyesülestől, hanem a szabad vallásgyakorlástól várta a „romlott haza” sorsának megjavulását.

Azt hiszem, a különbség a két szerző felfogása között szembezőkő. Az Otrókocsi Fóris Ferenctől átörökölt hun–magyar azonosság és héber–magyar rokonítás azonban még elég volt arra, hogy Bél a magyar nyelv és nép dicsőségének jegyében magával Leibnizcel kezdjen vitába. A legnagyobb német polihisztornak a berlini akadémia *Miscellanea Berolinensia* című latin folyóiratában 1710-ben (1–16) G.G.L. betűjellel (Godefridus Guilelmus Leibniz) cikke jelent meg a népek eredetéről, amelyben a kérdést nyelvük segítségével kívánta eldönteni. Bél vitázó kedvét az tüzelhette fel, hogy Leibniz a hunokat és az avarokat szlávoknak gondolta (7), és másként fogta fel a finn–magyar rokonságot is, amelyről egyébként tudott, kombinációiban fel is használta ismereteit, de Otrókocsi etimológiáira emlékeztető módon a Fennus (finn) népet a régi hun–szkíta irodalomról írott értekezésében a magyar „fényes” szóból eredeztette.²⁷ A pozsonyi tudós 1726-ban írta cikkét, a *Der Ungarische SprachMeister* előszavában mint megjelenés előtt állóra hivatkozott rá, nyomtatásban a *Miscellanea Berolinensia* IV., 1734-ben kiadott kötetében jelent meg (198–226).

Leibniz neve a nyomtatott változatban nincsen benne, az autográf fogalmazványban még megtalálható.²⁸ A cikk címében a magyar nyelv peregrinitásán azt kell érteni, hogy idegen Európában. Mondanivalója valóban annak bizonyításában áll, hogy a magyarnak rokonai nincsenek, a hunok,

²⁷*De vetere litteratvra Hvno-Scythica*. Lipsiae, 1718. 20: a „fényes” jelentése: „durchlauchtig”.

²⁸Kézirata az esztergomi főegyházmege könyvtárában. Jelzete: Litt. VII. b. 3.

avarok és magyarok azonosságát azonban itt szándékosan nem tárgyalta a szerző. A finn és lapp rokonságot meg sem említette Bél, mert a nyelveket nem ismerte és emiatt volt könnyű bebizonyítani, hogy a magyarnak az általa ismertekhez, mármint a latinhoz, a némethez, a szlávhoz és a göröghöz semmi köze nincsen. Cikkében nem tagadta tehát kereken a finnugor rokonságot, és csak arról beszélt, hogy a magyarnak Európa fő (cardinalis) nyelveivel nincsen kapcsolata.

Nagyjából ennyire jutott Bél Mátyás a magyar nyelv finnugor rokonságának elismerésében, illetve tagadásában. További magyar nyelvi kutatásairól azt kell még elmondani, hogy az 1713-i tervezetet nem adta fel egészen Berlinben megjelent cikkének megírása idején sem, s ezért fejezte be két magyar közmondás és a magyar Miatyánk szó szerinti fordításával. Az egyik közmondás ez: „Aki szekere farán ülsz, annak éneket hallgassad”, a másik: „Ebül gyűlt szerdéknék ebül kell elveszni”.

Az itt vázlatosan, néhol a kutatási eredmények hiányával küzdve megírt cikk biztosan nem foglalja magában mindazt, amit Bél a magyar nyelv- és irodalomtudomány érdekében tett, még minden valóban maradandó tettét sem. Életművének ezt a részét is akkor tudjuk majd igazán felmérni, ha valaki vagy valakik, személy, intézmény vagy intézmények újból napirendre tűzik a 300 éve született tudós műveinek kiadását, ami különben a história folyamán nemegyszer akadt már el. Bél műveinek, törekvéseinek és irányzatának tisztelője leginkább egy újabb kiadási terv felvázolását kívánhatja a tudós születésének 300. évfordulóján.